

Η αισθητική και πολιτική διάσταση στα τραγούδια του Ρήγα

I

Είναι ακόμα και σήμερα άγνωστο αν ο Ρήγας πρόλαβε να τυπώσει σε τόμο ξεχωριστό τα επαναστατικά του τραγούδια. Το περιεχόμενό τους, έντονα ανατρεπτικό, όχι μόνο θα απορρίπτονταν από τις κατασταλτικές αρχές, αλλά και θα οδηγούσε στη σύλληψη του συγγραφέα τους. Η συστηματική αστυνόμευση περιόριζε αποφασιστικά τη δυνατότητα ελεύθερης κυκλοφορίας κάθε εντύπου, ακόμα και του πιο ανώδυνου, τόσο στο χώρο κυριαρχίας των οθωμανών, όσο και στην γειτονική τους Αυστροουγγαρία.

Ένας, λοιπόν, μόνο δρόμος υπήρχε: αυτός της παράνομης κυκλοφορίας και προφορικής διάδοσης. Αυτό το δρόμο ακολούθησε και ο Ρήγας¹ με το μυστικό τύπωμα της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* που κατασχέθηκε στο σύνολό της σχεδόν μετά τη σύλληψη του Ρήγα και των συντρόφων του τον Δεκέμβρη του 1797 και του *Εγκολπίου*, που επίσης κατασχέθηκε την ίδια χρονιά πριν ακόμα κυκλοφορήσει σε βιβλίο.

Κανένα πρωτότυπο αντίτυπο των εκδόσεων αυτών δεν έχει ως φαίνεται διασωθεί. Ειδικότερα τα στοιχεία γύρω από το *Εγκόλπιον* είναι εξαιρετικά ελλιπή. Οι μόνες σίγουρες πληροφορίες περιέχονται στα έγγραφα των αυστριακών ανακριτικών αρχών. Ο αυστριακός ανακριτής λ.χ. βεβαιώνει ότι ο *Θούριος* είναι έργο του Ρήγα που ο ίδιος τραγουδούσε στους συντρόφους του ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1796. Σε αντίθεση με την ολοκληρωτική έλλειψη στοιχείων για το *Εγκόλπιον*, η διοχέτευση μικρού αριθμού αντιτύπων της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* πριν την κατάσχεσή της, έδωσε την δυνατότητα (ανεξάρτητα από την τελική εξαφάνιση και των λίγων αυτών αντιτύπων) στη διάσωση του περιεχομένου της είτε σε χειρόγραφα (Ν. Μανιάκη, Βουκουρεστίου [Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας] και Κυθήρων), είτε σε μεταφράσεις (Γερμανική [1797] και ρωσική [1798])².

Η αναστύλωση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* και εν μέρει του *Εγκολπίου* μας βεβαιώνουν για την ύπαρξη τριών επαναστατικών τραγουδιών από τα οποία το ένα ο

Θούριος περιεχόταν στη *Νέα Πολιτική Διοίκηση* και τα άλλα δύο ο *Ύμνος Πατριωτικός* και το κατ' απομίμηση του γερμανικού *Freud euch des Lebens* στο *Εγκόλπιον*.

Αυτά είναι τα μόνα έργα από το πλήθος των διασωθέντων τραγουδιών της εποχής εκείνης που αποδίδονται στο Ρήγα και που η επιστημονική έρευνα, σχεδόν ομόφωνα, τα θεωρεί αναμφισβήτητα δικά του.

Από τα τρία αυτά στα χέρια μας έχουνε φτάσει μόνο δύο. Ο *Θούριος* και ο κατ' απομίμηση του γαλλικού *La carmagnole*, *Ύμνος Πατριωτικός, της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών ελευθερίας*. Γνωστά και τα δύο από την πρώτη τους ανατύπωση που πραγματοποίησε ο σύντροφος του Ρήγα Χριστόφορος Περραιβός τον Ιούνιο του 1798 στην Κέρκυρα, θεωρήθηκαν από τους ερευνητές σαν κατά τεκμήριο γνήσια έργα του Ρήγα, χωρίς όμως να λείπουν κάποιες αμφισβητήσεις.

Η εύρεση της ρωσικής μετάφρασης της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, στην οποία –όπως ανάφερα– περιεχόταν ο *Θούριος*, έδωσε οριστική λύση στην από ορισμένους αμφισβήτηση της κερκυραϊκής ανατύπωσης του *Θουρίου* που έκαμε ο Χριστόφορος Περραιβός.

Ο *Πατριωτικός Ύμνος*, θεωριόταν κι αυτός ουσιαστικά έργο του Ρήγα με βασικό αμφισβητητή τον Σπ. Λάμπρο που το θεωρούσε έργο του Περραιβού. Αντίθετα ο ίδιος ο Περραιβός, αλλά και άλλοι σημαντικοί μελετητές, όπως ο Κ. Άμαντος ή ο Φάνης Μιχαλόπουλος δεν έπαψαν να το θεωρούν έργο του Ρήγα.³ Την επιχειρηματολογία τους αυτή ήρθε να ενισχύσει το 1960 ο Λ. Βρανούσης, δίνοντας την σωστή απάντηση στο πρόβλημα αυτό.⁴

Για όλα τα υπόλοιπα, από την *Εκδίκησιν* και το *Δεύτε παιδες των Ελλήνων*, μέχρι το *Άσμα πολεμιστήριον* και το *Ποία ελληνική καρδιά*, η απάντηση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Σαν άποψη και σαν μνήμη έμεινε μόνο η αναφορά για έκδοση των ποιημάτων του Ρήγα στο Ιάσιο το 1814 με τον τίτλο

*Ρήγα Βελεστινλή
Ύμνοι και Ωδαί, μετά προσθήκης και άλλων τινών
Εν Ιασίω, 1814 εις 12ον*

Πρόκειται για την άποψη του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού στη γαλλόγλωσση ιστορία του της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που έκδωσε στη Γενεύη το 1827, που την επαναλαμβάνει μετά τριάντα χρόνια στη *Νεοελληνική φιλολογία* του, ο Ανδρ. Παπαδόπουλος Βρετός. Όλοι σχεδόν οι μεταγενέστεροί τους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το Ρήγα, αναπαράγουν και αυτοί την μαρτυρία του Νερουλού χωρίς όμως να προσκομίζουν κανένα νέο, επιβεβαιωτικό της άποψής τους, στοιχείο.⁵

Πέρα από τις αναφορές για την έκδοση του Ιασίου υπάρχει και μια δεύτερη σημαντική μαρτυρία των Καρλ Ίκεν και Τεοντόρ Κάιντ ενισχυμένη από τις έρευνες, εκατό χρόνια αργότερα, του Ν. Κουμαριανού, που μιλά για μια δεύτερη συλλογή τραγουδιών του Ρήγα και άλλων μιμητών του που κυκλοφόρησε πιθανά στη Βενετία (Κοσμόπολις;) στα 1821 (:), με τίτλο: *Άσματα και πονημάτια διαφόρων. Εν Κοσμοπόλει*.⁶

Η δημοσίευση το 1933 από τον Ευλόγιο Κουρίλα του άγνωστου μέχρι τότε αθωνικού χειρογράφου⁷, που περιλάμβανε δεκαοκτώ συνολικά τραγούδια, από τα οποία τα δώδεκα αποδίδονταν από τον Ευλόγιο Κουρίλα στον Ρήγα, επανέφερε στο προσκή-

νιο το όλο ζήτημα. Η επιχειρηματολογία όμως του Κουρίλα φιλολογικά αδύναμη και μετέωρη επιστημονικά δεν ανέτρεψε τα μέχρι τότε δεδομένα. Έτσι η δημοσίευση του πολυτίμου αυτού χειρογράφου έμεινε σαν μια σημαντική συμβολή στο να σχηματίσουμε μια σφαιρικότερη εικόνα για τα επαναστατικά τραγούδια της περιόδου εκείνης.

II

Οι στίχοι του Ρήγα ήταν άμεσοι και απλοί. Μιλούσαν για το βασικό θέμα που απασχολούσε όλους τους υπόδουλους, για τα δεινά της σκλαβιάς, και έθεταν στρωτά, χωρίς περιστροφές ή ακκισμούς, το πρόβλημα της εξέγερσης.

*Τί σ' ωφελεί, αν ζήσης και είσαι στη σκλαβιά;
Στοχάσου πώς σε ψένουν καθ' ώραν στη φωτιά.*

.....
*Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή,
για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πώς είμασθ' αντρειωμένοι, παντού να ξακουσθή.*

Είναι αρκετά δύσκολο με την ορισμένη αντίληψη που έχουμε διαμορφώσει για τον ποιητή και το ποιητικό του έργο να εντάξουμε το Ρήγα στο πρότυπο αυτό. Με τα τυπικά σημερινά αισθητικά κριτήρια η προσέγγιση είναι μάλλον αναποτελεσματική και δεν φαίνεται να συμβάλλει ιδιαίτερα στο να γίνει κατανοητή η δυναμική της ατελούς αυτής στιχοποιίας. Εξ ίσου όμως αναποτελεσματική είναι, κατά τη γνώμη μου, και η προσέγγιση εκείνη που θέλει να βλέπει αποκλειστικά στους στίχους του Ρήγα την έμμετρη προκήρυξη που αναλύει το πολιτικό πρόγραμμα ή τις ιδεολογικές αρχές ενός μεγάλου επαναστάτη.

Ο Ρήγας σίγουρα δεν ήταν ο ποιητής με τα αυστηρά κριτήρια που έχουμε διαμορφώσει όταν στο νου μας φέρνουμε τον Κάλθο ή τον Σολωμό. Η ποίησή του «ατημέλητος και κυριολεκτούσα μέχρι πεζότητος»⁸ είναι εύκολο να εξοστρακιστεί από τον ποιητικό χώρο αν δεν ειδωθεί συγκεκριμένα.

Ο Ρήγας όπως και όλοι οι σύγχρονοί του ζει, δρα και γράφει σε μια περίοδο που οι συντελούμενες ραγδαίες οικονομικοκοινωνικές και πολιτικές αλλαγές⁹ διαμορφώνουν τους όρους για την εγγραφή στη δέλτο της εθνικής ταυτότητας και των καινούργιων εκείνων πολιτιστικών στοιχείων που συγκροτούν τον άγνωστο μέχρι τότε τύπο της εθνικής ποιησης, του εθνικού ποιητή.

Αυτή ακριβώς η ρευστότητα και αντιφατικότητα της περιόδου αντανακλάται άμεσα και στα στιχουργήματα του Ρήγα εντάσσοντάς τα στην προδρομική ποιητική πρώτη ύλη, πάνω στην οποία στήριζαν το ένα σκέλος της ποιητικής τους φιλοσοφίας και πράξης οι μεγάλοι εθνικοί μας ποιητές, Σολωμός, Κάλθος, Βαλαωρίτης, Παλαμάς και Σικελιανός.

Την ιδιοτυπία αυτή, τον *suí generis* ποιητικό χαρακτήρα, των τραγουδιών του Ρήγα, επισημαίνει εύστοχα και ο Παλαμάς σε ένα νεανικό του κείμενο.

«Η ποίησις αυτή που δεν δύναται από της απόψεως του απολύτου και του ιδεώδους εν τη καλλιτεχνική δημιουργία μήτε καν να ονομάζεται ποίησις, ατημέλητος και κυ-

ριολεκτούσα μέχρι πεζότητος, η χωρίς εικόνας, χωρίς μεταφοράς, χωρίς ακκίσματα και ελιγμούς χωρίς άνθη και ψιμύθια, η θαίνουσα ευθέως προς τον σκοπόν· η ποίησης της οποίας οι μονότονοι και στοιχειώδεις ρυθμοί διαδέχονται ο εις το άλλον ως οι κτύποι της σφύρας επί του άκμονος· η ποίησις αύτη, όσω δεν είναι πλαστική, τόσω είναι εθνοπλαστική. Η ποίησις αύτη, και τοιαύτη στέκεται εις περιωπήν ανωτέραν της φιλοπαίγμονος και ψοφοδεούς Μούσης των ψευδανακρεοντείων και των αισωπειών απομιμήσεων αι οποίαι φαίνονται αντικρύ της ως θεματογραφίαι κορασιών. *Με την κλαγγήν των θουρίων του Φεραίου η ποίησις συνδέεται προς την μεγάλην πανελληνιον κοινωνίαν· λαμβάνει νέαν συνείδησιν, ευρείαν τώρα και υψηλήν, της αποστολής αυτής.*

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ϊ Σ Ο Τ Η Σ

ΘΟΥΡΙΟΣ,

Η΄τοι Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος πρώτος εις τὸν ἕχον

ΜΙΑ ΠΡΟΣΤΑΓΗ ΜΕΓΑΛΗ.

Ὡς ποτε παλικάρια νά ζῆμεν σά σταῖα,
 Μονάχοι σά λιοντάρια, σάϊς ράχαις σά βικάϊ;
 Σπλάις νά κῆποιῶμεν, νά βλέπωμεν κλαδία,
 Νά φύγωμι' ἀπ' τὴν Κόσμον, γὰ τῶν πικρῆ σκλαβιά'.

(1)

ΥΜΝΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΣ

Τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅλης τῆς Γραικίας·

Πεῖς ξαναπόκτησι τῆς αὐτῆς Ἐλευθερίας.

Ὅλα τὰ Ἐθνε πολέμῳ,
 Καὶ εἰς Τυφάνης τῆς ὀρμῶν,
 Ἐκδικεῖσι γυριῶν,
 Καὶ τῆς ἐξολοθρευῶν,
 Καὶ τρίχην γιὰ τῶν δόξαν,
 Μὴ χασθ' εἰς φωτιά.
 Κ' εἰκόνα πῦρ ἀποκατῶν,
 Ὅτι κ' ἂν θίλων ἀποκτῶν·

Τον μανδρότοιχον τον οποίον δεν έχουν την δύναμην οι δύο εκείνοι* να τον καταρρίψουν, τον κρημνίζει ο Ρήγας δια των σαλπισμάτων του, καθώς τα τείχη της Ιερικούς. Και διαβλέπομεν τώρα τα πλάτη όλα του ορίζοντος, και συγκοινωνούμεν με την ζωήν ανατριχιάζομεν καθώς εγγίζομεν την πραγματικότητα, αλλά δεν κινδυνεύομεν να πάθωμεν ασφυξίαν, ως πριν...».¹⁰

Αναμφίβολα η διατύπωση του Παλαμά περικλείνει ορισμένες υπερβολές ή και κάποιον υποκειμενισμό που δεν είναι ανεξάρτητος από το ποιητικό πιστεύω του εθνικού μας ποιητή. Αυτά όμως δεν αναιρούν τους κατά βάση σωστούς εντοπισμούς του. Γιατί αυτό το πάλλον στοιχείο, που αποτελεί τον ενεργό ποιητικό πυρήνα, την αναγκαία – αλλά και όχι πάντα ικανή συνθήκη – που μπορεί να μας οδηγήσει στο αυθεντικό ποίημα, είναι αυτό που όχι μόνο αλλά διασώζει, αλλά και ουσιαστικά διαφορίζει τους στίχους του Ρήγα από τα διάφορα «πονημάτα» που με τις ίδιες, πιθανά, προθέσεις, συνέθεσαν πολλοί προγενέστεροι, σύγχρονοι ή μεταγενέστεροί του συγγραφείς.

Εύκολα, άλλωστε, μπορεί να το διαπιστώσει κανείς, αρκεί να μελετήσει το πλήθος των αντίστοιχων στιχουργημάτων της περιόδου που επιδιώχθηκε, χωρίς επιτυχία, να χρεωθούν στο Ρήγα.

Πόση, αλήθεια, διαφορά υπάρχει λ.χ. μεταξύ των στίχων του Ρήγα και των στίχων του Κοραή, που, πραγματικά, αγανακτούνε και τον πιο καλοπροαίρετο αναγνώστη, αναγκάζοντας τον Ευλόγιο Κουρίλα να πει: «Εκ των προοιμίων καταλαμβάνει τις, ότι αι Μούσαι, αίτινες κατά πάντα τα λοιπά τοσούτον ανεπιφθόνως επεδαμίλευσαν εις τον διακεκριμένον άνδρα τας χάριτας, εις την ποίησιν φαίνονται εξ ίσου άστοργοι προς αυτόν και αδυσώπητοι. Απέκλεισαν επιμόνωσ απ' αυτού τον ανεξάντλητον της Ελληνικής γλώσσης θησαυρόν, όθεν ηνάγκασαν αυτόν εν τη αμηχανία να προθή εις την δημιουργίαν λίαν εξεζητημένωσ και κακόπλαστων νεολογιών, αίτινες κατήντησαν ανυπόφοροσ συνδεθείσαι ειική και ως έτυχε μετά αρχαίων λέξεων και απετέλεσαν αληθώς κακότεχνον συνονθύλευμα, όπερ εκ σεβασμού προς τον πατριώτην Κοραήν ονομάζομεν ποίησιν...».¹¹

Δεν θεωρώ λοιπόν τυχαίο το γεγονός της αντοχής που παρουσιάζουν τα δύο διασωθέντα τραγούδια του Ρήγα που μπορεί να διαβάζονται – ιδιαίτερα ο *Θούριος* – ακόμα και σήμερα όχι μόνο από ανάγκη φιλολογική. Κι αυτό γιατί κινούνται πάρα πέρα από το αρχικό επίπεδο που θα είχε η οποιαδήποτε επαναστατική προκήρυξη ή η επίπεδη και αδιάφορη αισθητικά στιχοπλοκία. Οι στίχοι λ.χ.

*Κάλλιο 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή!*

ξεπερνούν το αρχικό επίπεδο μιας περήφανης προτίμησης ικανής να προσανάψει τον πατριωτικό ενθουσιασμό και συμπυκνώνουν μέσα σε δύο στίχους το τρομερό υπαρξιακό ζύγισμα της χρονικότητας του βίου.¹²

Η στιχοποιία του Ρήγα λοιπόν μόνον ειδομένη συγκεκριμένα μπορεί να αποτιμηθεί. Για το αν δηλαδή αναποκρίνονταν στους σκοπούς και τις ανάγκες της εποχής της. Σαυτό, νομίζω, δεν υπάρχουν ισχυρές αντιρήσεις. Η επίδρασή της στη μεγάλη

* Ο Βηλαράς και ο Χριστόπουλος.

μάζα των υποδούλων ήταν αποφασιστική. Γιαυτό και η μεταγενέστερη ιστορική έρευνα δεν αναίρεσε τη διαπίστωση του Κούμα πως «Μικροί και μεγάλοι, και αυταί αι γυναίκες έμαλλαν την του Ρήγαν ωδήν εις παν συμπόσιον και εις πάσαν συντροφίαν...».¹³

Όσον αφορά την επίδρασή της στα ποιητικά μας πράγματα αυτή χωρίς να είναι φυσικά αναλόγου βάρους δεν έπαψε – κυρίως έμμεσα – να είναι αξιόλογη. Ας μην ξεχνάμε, όπως και παραπάνω τονίστηκε, ότι οι στίχοι αυτοί διατυπώνονται σε μια περίοδο κρίσιμη για την ιδεολογική και λογοτεχνική πορεία του σύγχρονου ελληνισμού.

Απέναντι στον ανούσιο ελιτισμό ή την προσήλωση στην σχολαστική αναπαραγωγή της αρχαϊκής φόρμας που ακολουθούσε η πλειοψηφία των διανοουμένων της εποχής του ο Ρήγας αντιτάσσει την επαναστατική επικαιρότητα και την καθημερινή απλή γλώσσα. Η συμβολή αυτή του Ρήγα, παράλληλη με την ποιητική και γλωσσική συμβολή των δύο αξιολογότερων – ίσως – ποιητών της προεπαναστατικής περιόδου, του Χριστόπουλου και Βηλαρά, ενέχει ιδιαίτερη σημασία για τη διαμόρφωση της νεώτερης ποίησής μας και γιαυτό δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Η προσπάθεια του Ρήγα δεν εμπεριέχει μόνο την απόπειρα ενσωμάτωσης στον ποιητικό λόγο της άμεσης επαναστατικής επικαιρότητας. Εμπεριέχει – ταυτόχρονα – την ουσιαστική στήριξη στη δημοτική μας παράδοση, την συνειδητή προσπάθεια να προσανατολίσει τον στίχο σε μια θεματολογία που συστηματικά αγνοούσαν ή παραμέριζαν οι κυρίαρχοι φαναριώτικοι κύκλοι.

Αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τον αναδειχνουν σε αξιόλογη προσολωμική φυσιογνωμία. Γιατί όσο και αν στο πεδίο της αισθητικής η συμβολή του ήταν ελάχιστη, η συνολικότερή του επίδραση στην πορεία διαμόρφωσης της εθνικής ποίησης υπήρξε αναμφίβολη. Σήμερα θεωρείται δεδομένο, χωρίς ουσιαστικές αμφισβητήσεις, ότι πάνω σαυτό το φλογερό παράδειγμα εθνοπλαστικού ποιητικού έργου στήριξαν το ένα σκέλος της ποιητικής τους θεωρίας και πράξης ο Διονύσιος Σολωμός και οι άλλοι μεγάλοι εφτανήσιοι ποιητές του περασμένου αιώνα.

Οι στίχοι του Ρήγα είναι γραμμένοι στην καθομιλουμένη του καιρού του ή καλύτερα στη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι έλληνες των αστικών κέντρων των παραδουνάβιων περιοχών, των πρώην ενετοκρατούμενων πόλεων και λιμένων και των λίγων πόλεων της κεντρικής Ευρώπης όπου υπήρχαν αξιόλογες ελληνικές κοινότητες.

Προσεγγίζει κάπως αυτό που σήμερα αποκαλούμε γλώσσα της δημοτικής ποίησης αλλά και με τα κριτήρια της προπερασμένης εκατονταετίας αποκλείει σημαντικά από την γλωσσική ποιότητα που παρουσιάζουν γνωστά δημοτικά τραγούδια του 17ου ή 18ου αιώνα ή έντεχνη ποίηση σαν αυτή του Κορνάρου ή του Βηλαρά.

Με όλη τη συμβατικότητα και την μη επιστημονικότητα που περικλείνει η έκφραση θα μπορούσα να την αποκαλέσω «ζωντανή γλώσσα της εποχής του», στο βαθμό που η αντίληψή μου για τη γλώσσα σαν μια ζωντανή και συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, αρνείται την ένταξή της στη λογική των αρχαϊκών, καθαρευουσιαστικών ή δημοτικιστικών στερεοτύπων.

Πώς αλλιώς θα μπορούσα να χαρακτηρίσω τη γλώσσα ενός επιφανούς κατά τους αντιπάλους του χυδαϊστή, που δεν έχει κανένα δισταγμό να αποθέσει στη γλωσσική του δεξαμενή όλο τον πλούτο της «χυδαϊάς» καθημερινής γλώσσας. Ας μην ξεχνάμε ότι η ελληνική γλωσσική πραγματικότητα του 18ου αιώνα, παρουσιάζει μιαν εξαιρετική ρευστότητα και συνθετότητα της οποίας οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες,

ο φυσικός γεωγραφικός διαχωρισμός και η ύπαρξη των δεκάδων τοπικών διαλέκτων δεν είναι οι μόνοι τροφοδότες.

Συγκρίνοντας τη γλώσσα του Ρήγα με την γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι διάφοροι σύγχρονοί του συγγραφείς, μπορούμε, να πούμε ότι παρ' όλες τις εξωτερικές ομοιότητες διαφορίζεται αρκετά, τόσο από τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι φαναριώτες διανοούμενοι, όσο και από αυτήν που χρησιμοποιούσαν ποιητές σαν τον Χριστόπουλο ή τον Βηλαρά. Ο Ρήγας αν και συγκροτήθηκε ως πνευματική προσωπικότητα και διανοούμενος μέσα στον φαναριωτικό κύκλο, στην πράξη ξεπέρασε τα αφετηριακά του κέντρα. Η μελέτη του έργου του μας δίνει τη δυνατότητα να ισχυριστούμε ότι οι πολιτικές του επιλογές και προτεραιότητες, το διαφωτιστικό του πάθος, δεν ήταν ανεξάρτητες από τις γλωσσικές του επιλογές. Οι προοδευτικές του ιδέες αναζητούν το γλωσσικό εκείνο εργαλείο που θα τις κάνει προσφορότερες στις πλατύτερες μάζες. Νομίζω ότι αυτό υπήρξε για το Ρήγα μια σημαντική επιλογή που τον διαφορίζει τόσο από τον τύπο του προοδευτικού πολιτικά αλλά συντηρητικού γλωσσικά διανοουμένου (Α. Κοραΐς), όσο και από τον τύπο του ριζοσπάστη στα γλωσσικά ζητήματα, αλλά αντιδραστικού πολιτικά διανοουμένου (Α. Χριστόπουλος). Στην πραγματικότητα πάντως, τόσο η γλώσσα των μεταφράσεών του, όσο – κύρια – αυτή των διασωθέντων τραγουδιών του, δρίσκεται, αν και σε μεγάλη απόσταση, κοντύτερα σ αυτήν που χρησιμοποιούσαν οι εφτανησιώτες διανοούμενοι, που με θαυμαστό τρόπο μας δείξαν πόσο ουσιαστικά είχαν βιώσει τη μεγάλη δημοτική και κρητική παράδοση.

Όπως έχει σήμερα διευκρινιστεί, ο Ρήγας, υπήρξε γνώστης αλλά και οπαδός του γλωσσικού κρήνυματος του συντηρητικού νεοέλληνα διαφωτιστή Δημητρίου Καταρτζή, πούτανε κήρυγμα γλωσσικού φιλελευθερισμού και χρησιμοποίησης της ρωμαϊκής γλώσσας «καθώς λαλιέται και γράφεται...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Για περ. βλέπε: Λουκά Αξελού, *Η μυστική επαναστατική οργάνωση και η δράση του Ρήγα Βελεστινλή στη Βιέννη*, περ. «Τετράδια», τ. 7, Απρίλης '83, σελ. 44 επ.
2. Για περ. βλέπε τα εισαγωγικά σημειώματα του Λ. Βρανούση στα *Έργα του Ρήγα*, εκδ. «Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων», τόμος 2, Αθήνα 1968, σελ. 674 επ.
3. Κ. Άμαντος, *Ο Θούριος του Ρήγα*, περ. «Ελληνικά», τ. 2, Αθήνα 1935, σελ. 198 επ.
4. Λ. Βρανούση, *Ο «Πατριωτικός Ύμνος» του Ρήγα και η ελληνική «Καρμανιόλα»*, Αθήνα 1960.
5. Για περ. βλέπε: Λ. Βρανούση, *Συμβολή στην έρευνα για τα τραγούδια του Ρήγα και των μιμητών του*, ανάτυπο από το περ. «Νέα Εστία», τόμος 44ος, τεύχη 510-511, Αθήνα, 1 και 15 Οκτώβρη 1948.
6. Ό.π., σελ. 16-17.
7. Ευλόγιος Κουρίλας, *Ρήγας ο Φεβραίος και τα ανέκδοτα ποιήματά του εξ αθωνικού χειρογράφου*, περ. «Θεσσαλικά Χρονικά», τόμος 3ος, Αθήνα 1933, σελ. 3-96.
8. Για περ. βλέπε Κωστή Παλαμά, *Η ποίησις του Ρήγα*, Άπαντα, τόμος Β', εκδ. «Μπίρη», χ.χ. εκδ.
9. Για περ. Λουκά Αξελού, *Σημειώσεις και παρατηρήσεις γύρω από την ελληνική και νοτιοβαλκανική πραγματικότητα του XVIII αιώνα*, περ. «Τετράδια», τ. 2-3, φθινόπωρο '81, σελ. 188 επ.
10. Για περ. Κ. Παλαμά, ό.π.
11. Για περ. Ευλόγιος Κουρίλας, ό.π., σελ. 25 επ.
12. Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, *Μάθημα ελευθερίας*, εκδ. «Οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1973, σελ. 14.
13. Κ.Μ. Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιότατων χρόνων έως των ημερών μας...*, τόμος ΙΒ', Βιέννη 1832, σελ. 601.